

DAVORKA MATIĆ

Znanost kao kultura i društvena praksa: Doprinos sociologije znanja razumijevanju znanstvene spoznaje

Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 2013, 247 str.

DAMIR ĐIRLIĆ

Pojam znanja označava fundamentalan tip odnosa čovjeka prema svijetu. Oko njegova značenja od antike naovamo nisu se prestale voditi filozofske rasprave. Njegova veza s fenomenom društvenosti također je rano otkrivena, iako je tek moderna svijest novovjekovnog istraživača dovodi u središte interesa i radikalno elaborira. Sociologija znanja jedan je takav pothvat moderne svijesti. Iz nje se razvija sociologija znanstvene spoznaje kao spoznajnog oblika koji se u modernitetu prometnuo u privilegiranu vrstu znanja. Ova knjiga pruža pregled razvoja sociologije znanstvene spoznaje iz sociologije znanja, njihove glavne pravce i predstavnike, ali prije svega postavke i načela kojima su ove discipline ostavile trag u sociološkoj teoriji te način na koji je fundamentalna problematika same sociologije kao znanosti u njima našla svoj izraz.

Autorica naglašava da s obzirom na univerzalan status svog predmeta i metodološku normativnost teze o socijalnoj determinaciji znanja sociologija znanja nije obična područna sociološka disciplina poput sociologije religije ili sociologije seksualnosti, nego 'vodeća paradigma u sociologiji' (Matić, 2013: 14), čime je njezin pristup inkorporiran u generalnu sociološku teoriju, a njezini su uvidi stekli određenu samorazumljivost zbog koje je krajem 20. stoljeća došlo do opadanja interesa za sociologiju znanja kao takvu. Zadatak je ove knjige upravo tematizirati te uvide koje danas velik broj sociologa u svojim istraživanjima i analizama pretpostavlja. Oni neće biti eksplicirani radi kritike, nego prije radi njihove radikalizacije.

Veći dio studije slijedi dijakronijsku nit razvoja discipline uz brojna teorijska *intermezza*. Prvo i drugo poglavlje pružaju nam kontekst nastanka i razvoja sociologije znanja i razloge njezina oklijevanja da se bavi znanstvenom spoznajom. I ovdje su nezaobilazni utiratelji puteva Karl Marx i Émile Durkheim sa svojim analizama socijalne uvjetovanosti znanja: Marx sa svojim kritički intoniranim pojmom ideologije, a Durkheim sa svojim sociologiziranim neokantovskim epistemološkim okvirom. Ipak, pravim se disciplinarnim utemeljiteljem smatra Karl Mannheim koji totalizira Marxov partikularni pojam ideologije čime socijalnu relaciju čini uvjetom svakog mogućeg znanja. On mnogo pažnje posvećuje epistemološkim problemima svoje sociološke pozicije, a temeljni problem vidi u traženju mogućnosti uspostave objektivnosti znanja unatoč

njegovoj perspektivnosti i relacionalnosti. Za razliku od svojih prethodnika koji su to riješili dodijelivši znanosti poseban spoznajni status, on problem rješava tvrdnjom da se naša koncepcija objektivnosti mora promijeniti da bi u sebe uključila socijalnu uvjetovanost i relacionalnost znanja. Tim rješenjem, nasuprot svojim prethodnicima i nekim nastavljačima (npr. Werner Stark), on otvara prostor za sociološki tretman znanstvene spoznaje kojeg se sam ipak sustavno ne prihvaća. Američki sociolog Robert Merton preuzet će na sebe pothvat sociološke analize znanstvene spoznaje, ali samo njezina institucionalnog okvira, vrijednosti i normi aktera znanosti, no ne i njezina sadržaja koji je za njega još van dometa sociološke spoznaje.

U trećem poglavlju autorica analizira društveni okvir koji je onemogućio, a još i danas uvelike onemogućava, legitimni sociološki tretman samog sadržaja znanosti. Ona tu prepreku naziva ortodoksnim shvaćanjem znanosti proizašlim iz tzv. mitologije racionalizma. Ono se manifestira prije svega u 'podjeli na 'interno' i 'eksterno' u znanosti' (Matić, 2013: 53), pri čemu interno označava racionalnu jezgru, kognitivne faktore dostupne samo racionalnoj rekonstrukciji povijesti znanosti, a eksterno različite socijalne faktore, odstupanja od racionalnosti koja mogu biti predmet sociološkog istraživanja. Znanost je dakle dobra kada je autonomna, a tada ne može biti predmet sociologije kojoj je namijenjena samo znanost u svom heteronomnom vidu iracionalnosti i pogrešaka. Taj mit neki su filozofi znanosti opravdavali pristajanjem uz razliku konteksta otkrića i konteksta opravdanja odnosno stvaranja teorije i pružanja razloga za teoriju, od čega je samo prvo dostupno empirijskom istraživanju. Neki su filozofi pokušavali učvrstiti ovaj mit, ali drugi su ga naumili srušiti, a otkrića ovih drugih bila su presudna za utemeljenje nove sociologije znanstvene spoznaje. Tu se navodi otkriće nemogućnosti razdvajanja teorijskih i činjeničnih iskaza tj. teorijska opterećenost opažanja koju za obični jezik formulira Ludwig Wittgenstein, a na znanost primjenjuje N. R. Hanson. Na to se nadovezuje i kritika pozitivističke teorije opažanja Mary Hesse, inspirirana tzv. Duhem-Quineovom hipotezom, tvrdnjom da opservacijski termini dobivaju značenje holistički, u širim konceptualnim mrežama. 'Znanstvena opservacija nije nezavisna, ona se odvija unutar prethodno uspostavljene klasifikacije stvari i događaja' (Matić, 2013: 73), a kako su te klasifikacije dobrim dijelom društveno uvjetovane, sociologija je metodološki opremljena za ispitivanje mehanizama njihove uspostave.

Četvrto poglavlje govori o sociološkom obratu u znanosti o znanosti mada se tu ponajprije radi o jednoj vrsti epistemološkog obrata tj. pristajanju uz stanoviti sociologizam. Sam sadržaj znanosti postaje predmetom sociološkog bavljenja. Thomas Kuhn prvi je dao naznake takvog obrata svojom doktrinom o nesumjerljivosti suparničkih teorija. U situaciji subdeterminiranosti teorije evidencijom (a to je mogućnost da se iz jednog skupa dokaza opravdano konstruira više teorija) na scenu stupaju različiti socijalni faktori koji mogu otežati ili čak onemogućiti racionalnu komunikaciju među zastupnicima različitih teorija. Tu nastupa nesumjerljivost problematika i značenja, ali i nesumjerljivost samih svjetova, formi života različitih znanstvenih zajednica. Jer znanstvenici,

nošeni različitim teorijama, ponekad ne samo da različito vide stvari, nego vide različite stvari. Sama stvar znanosti za Kuhna je dakle zahvaćena socijalnom konstrukcijom, izvanznanstvenom realnošću normi i konvencija.

Pod utjecajem Kuhnova konvencionalističkog pristupa predstavnici Edinburške škole sociologije znanstvene spoznaje razvijaju finitističku teoriju značenja i vjerovanja. Prema toj semantičkoj teoriji predmeti ne ulaze u domene pojmova vođeni inherentnim sličnostima, već njihova klasifikacija reflektira socijalne interese, iskustva i tradicije pojmovne uporabe. Ovdje je problematično to što centralne teze finitizma nisu razvijene sistematično pa ostaje kolebanje između totalne socijalne određenosti značenja i vjerovanja te njihove bitne, ali ipak ne i totalne socijalne uvjetovanosti. Otvoreno je pitanje objašnjava li finitizam sve aspekte značenja i vjerovanja ili samo one sociološki relevantne tj. daje li on dostatno objašnjenje fenomena značenja i vjerovanja per se. Poistovjećujući holističko razumijevanje sa sociološkim (Matić, 2013: 102), autorica daje naizgled potvrđan odgovor na to pitanje, ali u svjetlu čitavog poglavlja i ostatka knjige ono nije do kraja riješeno. Implikacije ovako labavo definirane teorije značenja i vjerovanja potencijalno su kontradiktorne, pa tako Barry Barnes, tvrdi da

‘[to] direktno vodi prema radikalnom shvaćanju o konvencionalnom karakteru znanja. To ne znači da je znanje sistem konvencija koje determiniraju kako ćemo misliti i djelovati. Naprotiv, naše odluke i prosudbe određuju što se smatra konvencionalnim i tako podržavaju i razvijaju konvencionalni okvir. Reći da je znanje konvencionalno (...) znači da su evaluacije ovisne o nama’ (Matić, 2013: 99);

da bi se na str. 105 našla dijametralno suprotna tvrdnja, iz knjige istog autora u koautorstvu s Davidom Bloorom i Johnom Henryem:

‘Vjerodostojnost – ono u što ljudi doista vjeruju – empirijsko je pitanje. Proučavanje vjerodostojnosti pokazalo je da ona u velikoj mjeri nije stvar slobodnog izbora. U normalnim situacijama mi ne možemo odabrati u što ćemo vjerovati, baš kao što ne možemo odluku o tome hoćemo li popiti bocu cijanida prepustiti novčiću bačenom u zrak’ (Matić, 2013: 105).

Kao što vidimo, iz iste teorije značenja i vjerovanja proizlaze dva ekstremna poimanja odnosa socijalne strukture i pojedinačnog djelovanja: u prvom slučaju naivno emancipatoran stav o potpunoj slobodi u odabiru vjerovanja, a u drugom, defetistički stav da smo u vjerovanju skroz naskroz determinirani. Istina bi morala biti negdje između ekstrema, a dijalektičko zahvaćanje te sredine također bi zahtijevalo pomnu sociološku analizu brojnih slučajeva formacije, prihvaćanja i distribucije vjerovanja. Autorica je ovo propustila istaknuti, ali krivnja nije samo u njezinu prikazu, o čemu svjedoče i dani citati, nego dijelom i u finitizmu uopće koji kao semantička i epsitemološka osnova za tvrdnje Edinburške škole nije dovoljno utemeljen, što će se mjestimice pokazati i u

kasnijim poglavljima. Bez obzira na to Edinburška škola dala je vrijedne doprinose sociološkom poimanju znanosti, a o njima govori peto poglavlje.

Tzv. 'strogi program' Edinburške škole obuhvaća četiri načela za sociologiju znanstvene spoznaje: kauzalnost, nepristranost, simetričnost i reflektivnost. Kauzalnost zahtijeva da se sva znanstvena vjerovanja objasne u cijelosti socijalnim uzrocima bez upliva nekih drugih vrsta uzroka, a ponajmanje unutarnjih razloga. Nepristranost se odnosi na suzdržavanje od privilegiranja racionalnosti nad iracionalnošću i istine nad lažnošću, a simetrija na objašnjenje svih vjerovanja, racionalnih i iracionalnih, istinitih i pogrešnih, istim tipovima uzroka. Reflektivnost se tiče primjene ovih tvrdnji na samu sociologiju znanstvene spoznaje, ali ovaj naputak uglavnom nije provoden zbog teškoće izbjegavanja beskonačnog regresa. Ove tvrdnje predstavljaju potpuno raskrštanje s ortodoksnom koncepcijom znanosti i daju korisnu metodološku osnovu za empirijska istraživanja, ali teorijski i dalje ostaje neodlučeno na koji način društvo kao kauzalni mehanizam determinira znanstveno vjerovanje – potpuno ili tek u nekom bitnom aspektu. Filozofsku osnovu za svoj program sociolozi Edinburške škole nalaze, kao i Thomas Kuhn, u subdeterminaciji teorije opažanjem i nesumjerljivosti znanstvenih teorija te općoj kritici reprezentacionalizma, a empirijske poticaje u brojnim studijama slučaja o povezanosti društvenih struktura i formacije različitih oblika znanja, od kojih autorica analizira tri utjecajne studije: čuveni članak Paula Formana o nastanku kvantne teorije u kulturnom miljeu Weimarske republike, studiju Johna Farleya i Geralda Geisona o utjecaju vjerskih i političkih stavova znanstvenih protagonista na teoriju o spontanom nastanku života te studiju Stevea Shapina o devetnaestostoljetnoj škotskoj debati između frenologa i moralnih filozofa.

Iduće poglavlje radikalizira strogi program pokazujući njegovu primjenu na sve vrste znanja uključujući logiku i matematiku. Bloor i Barnes pokušali su ustvrditi konvencionalni i zapravo moralni karakter logičkog znanja, a sličan su postupak primijenili i na matematiku čiju su ovisnost o jeziku demonstrirali usporedbom sustava brojeva jezika yoruba i engleskog jezika, koju je provela antropologinja Helen Watson. Autorica se u ovom kontekstu poziva i na poznatu studiju Donalda MacKenziea o ovisnosti različitih koncepcija statistike o interesima njezinih ranih protagonista. Objektivnost koja bi mogla utemeljiti matematiku i logiku ovdje bi se trebala pokazati kao društvena činjenica, ali opet nije sasvim jasno je li ona to do kraja ili tek u određenim aspektima. Pokazano je da se matematički i logički fenomeni mogu smisleno i informativno sociološki objasniti, ali iz toga ne slijedi da su oni tom analizom sasvim iscrpljeni.

Sedmo poglavlje bavi se demistifikacijom relativizma i zagovara ga kao metodološko načelo. Tvrdnja ekvivalencije vjerovanja s obzirom na njihove uzroke, proizašla iz strogoprogramskih zahtjeva za nepristranošću i simetričnošću, ne tiče se njihove istinitosti ili lažnosti. Relativizam ne povlači za sobom antirealističku ili idealističku metafizičku tezu, on trpi postojanje realnosti nezavisne od uma ili društva. Postojanje takve realnosti, tvrdi autorica, ne obvezuje ga na korespondencijsku teoriju istine. Ipak, ako postoji vanjska realnost 'negdje tamo', ne samo neovisna o našoj spoznaji nego njoj sasvim nedostupna, na

čemu inzistira autorica, onda nije jasno na koji nam je način dostupna istina o bilo čemu i što garantira da baš socijalna analiza ulazi u odnos s istinom. Sve navodi na dirkemovsko rješenje da samo društvo svojom potvrdom diktira ono što pretendira na istinu, a nešto slično tom rješenju nalazimo kasnije u knjizi:

‘Slika znanosti koja izrasta iz sociološkog pristupa radikalno je drugačija od one koju promoviraju filozofske racionalne rekonstrukcije. U njoj je društvo prikazano ne samo kao uzrok iracionalnosti i pogreške, nego i kao jamstvo njezine uspješnosti i racionalnosti’ (Matić, 2013: 198).

Tu se karakterizacija istine kao *index sui et falsi* zamjenjuje takvom karakterizacijom društva. Konsenzualistički su pristupi ovog tipa problematični jer opravdanost i racionalnost vjerovanja ne mogu do kraja zamijeniti pojam istine, a kroz njih i ta opravdanost postaje naprosto svojina većinske skupine u društvu. Na problematičnost takvog rješenja nije se potrebno detaljno osvrnati, Durkheim i njegovi nastavljači za taj su stav već primili dovoljno kritika. Unatoč ovim problemima, autorica se jasno ograđuje od ekstremnih konstruktivističkih stavova, a relativizam, bez obzira na određene konceptualne poteškoće, zaista ostaje mjerodavno metodološko uputstvo za istraživanje bilo čega kao društvenog fenomena.

Osmo poglavlje prikazuje empirijski program relativizma Harrya Collinsa i laboratorijske studije Bruna Latoura i Stevea Woolgara te Karin Knorr-Cetine. Autorica odbacuje njihov tvrdi konstruktivistički stav o činjenicama prirode kao proizvodima znanstvenih praksi, ali visoko vrednuje doprinose njihovih istraživanja u rasvjetljavanju kontekstualnih i lokalnih aspekata znanstvenog istraživanja te tehničke i simboličke konstrukcije znanstvenih objekata. Konstruktivistička metafizička odluka navela je neke od ovih autora, napose Harrya Collinsa, na radikalno refleksivno tematiziranje vlastite pozicije koje, prema autorici, postaje kontraproduktivno jer ‘udaljuje sociologe od prakticiranja sociologije znanstvene spoznaje’ (Matić, 2013: 176) i ‘prisiljava [ih] na opsesivno bavljenje metodološkim pitanjima’ (Matić, 2013: 178). Ovdje je refleksivna sociologija možda prenapro proglašena uzaludnim pothvatom bez osvrta npr. na produktivna nastojanja Pierrea Bourdieua na tom području. Autorica zatim dodatno tematizira relevantnu filozofsku problematiku naglašavajući da je realistička ideja zbilje koja prethodi spoznaji potrebna da bi se uopće uspostavio neki stabilan odnos s istinom, ali ta zbilja prema njoj ostaje nedostupna znanstvenoj spoznaji čime se upada u nepremostive skeptičke teškoće. Način (socijalne) organizacije impulsa koje nam odašilje zbilja ipak pretpostavlja neko znanje o samoj zbilji, a njezina karakterizacija kao onoga ‘negdje tamo’, na kojoj autorica inzistira, samo je jedan aspekt jer zbilja je istodobno i ono ‘ovdje i tu’. Tezu socijalne determinacije prati teza socijalne konstrukcije znanja – one se međusobno ne isključuju kako to još u uvodu knjige pretpostavlja autorica. U ovim se fundamentalno epistemološkim promišljanjima uočava njezina antipatija spram fenomenoloških varijanata sociologije znanja (A. Schütz, Berger i Luckmann itd).

U devetom poglavlju prikazani su rezultati studija nekih epizoda iz povijesti znanosti čiji su autori uglavnom povjesničari znanosti inspirirani novim sociološkim pristupom nasuprot racionalizmu i teleologiji ortodoksnih povijesnih pristupa. Teze socijalnog determinizma demonstrirane su nizom primjera: studijom o tematskom tj. društveno-kontekstualnom porijeklu znanstvene misli Geralda Holtona, člankom R. M. Younga o utjecaju Malthusove doktrine na razvoj Darwinove teorije evolucije, studijom o Robertu Boyleu J. R. Jacoba koja pokazuje utjecaj političkih i moralnih prilika na Boyleovu filozofiju prirode i korpuskularnu teoriju materije, zatim tekstom Briana Wynnea o ideološkim utjecajima na viktorijsku teoriju etera i radom Johna Deana o utjecaju profesionalnih interesa na spor predstavnika ortodoksne i eksperimentalne botaničke taksonomije te još nekim primjerima. Svi ovi primjeri dodatno potkrepljuju temeljne stavove sociologije znanstvene spoznaje, a jedina je zamjerka autorici što se ne poziva dovoljno na studije o socijalnoj uvjetovanosti novijih znanstvenih teorija.

Deseto i ujedno posljednje poglavlje knjige većim se dijelom sastoji od teksta autoričine kraće studije 'Ratovi znanosti: pogled unatrag', objavljene 2001. također u izdanju Jesenskog i Turka. Ovdje po prvi put autorica nedvosmisleno izriče vrijednosni sud o spoznajnoj privilegiranosti moderne znanosti s obzirom na njezine metode i dostignuća, navodeći taj stav kao motivaciju za cijeli pothvat sociologije znanstvene spoznaje, što je pomalo u neskladu sa stavovima iskazanim ranije u knjizi gdje se znanost tretira kao posve jednakovrijedna društvena praksa među ostalim društvenim praksama. Ipak, stalna otvorenost kritici i preispitivanju vlastitih teza jedna je od temeljnih odlika znanosti na koju je ona, osnažena vlastitim uspjesima i povlaštenom kulturnom pozicijom, često zaboravljala u odnosu na sebe samu, pa bi se u tom smislu moglo reći da sociologija znanstvene spoznaje reaktivira i izvodi ideale same znanstvene spoznaje do njihovih krajnjih konzekvenci. U ovom će poglavlju autorica kratko prikazati panoramu ideoloških podjela usred moderne znanosti koje su kulminirale 1996. u glasovitoj 'Aferi Sokal'. Na primjerima psiholoških ispitivanja spolnih i rasnih razlika u inteligenciji, evolucijskih studija i bihevioralne neuroendokrinologije, ona će kritizirati dogmu o vrijednosnoj neutralnosti znanosti, a na primjeru eugenike znanost kao ideologiju. Tu će se još jednom potvrditi da 'koncepti racionalnosti i objektivnosti predstavljaju uvriježene i društveno sankcionirane obrasce mišljenja i zaključivanja' (Matić, 2013: 208). Uvijek se dakle treba pitati: racionalnost – da, ali za koga; objektivnost – da, ali za koga? S tim je povezan nedostatak refleksivnosti u autoričinu pristupu kritikama navedenih znanstvenih pothvata. Naime ako rezultati analiziranih istraživanja pokazuju seksističke, rasističke i klasističke predrasude, autoričin pristup zasigurno nije lišen ideologije političke korektnosti. Odustajanje od čistoće epistemičkog ideala preobražava znanstveno znanje u ulog u političkoj borbi. Potrebno je ostati kritičan spram biologističke ili bilo koje druge esencijalizacije društvenih pojava, vodeći računa o izrazito performativnom karakteru društvene znanosti koja dijelom oblikuje svoj predmet, ali bi unatoč tome istinu trebalo barem pokušati tražiti u nadilaženju obaju ekstrema, vježbajući

nevezanost za predrasude s bilo koje strane političkog spektra. Uza sve ovo autorica se krajem poglavlja kratko osvrće i na etičku upitnost nekih znanstvenih istraživanja upućujući u zaključku knjige poziv znanstvenoj zajednici na napuštanje elitističkog stava i otvaranje laičkoj javnosti, a tu uspijeva smjestiti i kraći pleoaje za bioetiku.

Unatoč nedorečenostima u tematizaciji osnovnih postavki sociologije znanosti i autoričinoj neodlučnosti oko nekih epistemoloških zaključaka, ova je knjiga vrijedan prikaz važnog segmenta suvremene sociologije i predstavlja nezaobilazan uvod bilo kome zainteresiranom za sociološki tretman problematike znanja i znanosti. Ona zasigurno otvara više pitanja nego što daje zadovoljavajućih odgovora, ali to nipošto nije loše jer dobro postavljena pitanja svojom vrijednošću konkuriraju mogućim odgovorima. Sociolozi će čitajući je bez sumnje produbiti svoje shvaćanje nekih fundamentalnih problema vlastite znanosti, a knjigu bi najkorisnije bilo preporučiti drugim znanstvenicima, pogotovo onima prirodnoznanstvene provenijencije. Ona možda nije pisana da premosti barijere između 'dviju kultura', niti je izvjesno da autorica uopće vjeruje u tu mogućnost, ali prirodnom znanstveniku koji bi joj pristupio bez predrasuda ona bi mogla otvoriti pogled za mnogostruke uglavnom zanemarivane oblike socijalne determinacije na koje ni najbolji znanstvenici nisu imuni. No i u manje optimističnom slučaju – ako knjiga ne potakne dijalog društvenjaka i prirodnjaka – sigurno je da će koristiti samim sociolozima. Iako sociologizam u pogledu cjelokupnog znanja nije obvezujuća metodološka pretpostavka svakog sociološkog istraživanja, to je svakako pozicija koju nijedan društveni znanstvenik ne treba ispuštati iz vida.